

مطالعات بختیاری (مجلد دوم): دستگاه خط

اریک آنونبی و اشرف اسدی

اوپسالا، انتشارات دانشگاه اوپسالا، ۲۰۱۸، ۳۰۵ صفحه*

مرتضی طاهری اردلی^۱

مریم امانی بابادی^۲

مقدمه

کتاب حاضر به تحقیق و قلم اریک آنونبی و اشرف اسدی با هدف معرفی و ارائه دستگاه خط بختیاری در ادامه مجلد نخست از این مجموعه، توسط انتشارات دانشگاه اوپسالا سوئد در سال ۲۰۱۸ انتشار یافته است. مجلد نخست با عنوان «مطالعات بختیاری: واج‌شناسی، متن، واژه‌نامه»⁺ که به توصیف دستور زبان بختیاری پرداخته است به نگارش این دو محقق در اواخر سال ۲۰۱۴ و توسط همین انتشارات منتشر شده است. در این مجلد (نخست)، توصیفی جامع از واج‌شناسی و ساختمان فعل این زبان، متنی از داستان‌های عامیانه و واژه‌نامه‌ای متشکل از ۱۵۰۰ واژه بختیاری گونه شهر مسجدسلیمان در استان خوزستان آمده است. با الهام از یافته‌های این پژوهش، در این اثر جدید سعی شد دستگاه خطی برای زبان بختیاری عرضه شود که بر سه

*. Anonby, E. & Asadi, A. 2018. *Bakhtiari Studies II: Orthography*. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Iranica Upsaliensia 34, 305 pp. Uppsala. ISBN 978-91-513-0385-7.

نسخه پی دی اف این کتاب به صورت رایگان از لینک زیر در دسترس است:

<http://www.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2:1231755>.

+ Bakhtiari Studies: Phonology, Text, Lexicon

✉ taheri@sku.ac.ir

۱- هیات علمی دانشگاه شهرکرد (نویسنده مسئول)

✉ maryamamani.b@gmail.com

۲- دانشجوی مقطع دکتری، رشته زبان‌شناسی همگانی، مرکز

تحصیلات تکمیلی، دانشگاه پیام‌نور تهران

تاریخ پذیرش: ۹۷/۰۶/۲۰

تاریخ دریافت: ۹۷/۰۵/۰۳

شناسه دیجیتال (DOI): 10.22084/rjhll.2018.16937.1851

اصل بنیادی استوار است: نخست اینکه با نظام واج‌شناختی این زبان منطبق باشد، دوم اینکه به لحاظ اجتماعی مورد اقبال عموم واقع شود و سوم، استفاده از آن برای خواننده و نویسنده خط، راحت باشد. اریک آنوبی نویسنده نخست این کتاب دانشیار دانشگاه کارلتون کاناداست که به‌طور همزمان نیز تحقیقات خود را پیرامون زبان‌های منطقه، به‌عنوان پژوهشگر مهمان در دانشگاه اوپسالای سوئد و دانشگاه بامبرگ آلمان ادامه داده است. وی طراح، ویراستار و مدیر برنامه تحقیقاتی پروژه ازیران^۱ (آنوبی، طاهری اردلی و همکاران، ۲۰۱۸) است و به‌طور مشخص، نزدیک به دو دهه است که بر روی زبان‌های غرب ایران شامل لری، بختیاری، بندری، گُمزاری و خلوصی پژوهش و تحقیق کرده است. پژوهش اشرف اسدی در مورد دستگاه خط بختیاری بخشی از تحقیق عمده ایشان پیرامون ترجمه متون بختیاری است. این کتاب که در این نوشته به معرفی و نقد آن می‌پردازیم در نه فصل تنظیم شده است. مختصری از هر یک از فصول این کتاب در بخش بعدی ارائه می‌شود.

ساختار و محتوای کتاب

فصل ابتدایی که مقدمه اثر است به کلیات پژوهش می‌پردازد. ابتدا، در متنی بسیار جذاب به توصیف سبک زندگی منطقه بختیاری و چگونگی دست به دست چرخیدن اشعار و داستان‌های محلی اشاره می‌کند. سپس، در قسمت‌های بعدی فصل به هدف تحقیق، ساختار کتاب و به اصول زیربنایی و روش‌شناختی پژوهش پرداخته شده است. نویسندگان اثر معتقدند با توجه به اینکه چندین دهه، اشعار بختیاری به رشته تحریر در آمده‌اند اما فاقد سیستم نوشتاری یکسانی هستند و با توجه به علاقه گویندگان این زبان در توسعه زبانشان، نیاز به تنظیم دستگاه خط که به‌طور دقیق سیستم واجی این زبان را نشان دهد بیش از پیش احساس می‌شود.

فصل دوم با عنوان «به سوی دستگاه خط بختیاری^۲» مروری است بر سبک زندگی مردم بختیاری و زبان آنها که برگرفته از کتاب ۲۰۱۴ این دو نویسنده است. در زیربخش‌های بعدی این فصل به اختصار به پیدایش نوشتار در زبان بختیاری، وضعیت حاضر نوشتار در این جامعه زبانی، ایده دستگاه خط بختیاری در بافت گسترده‌تر منطقه‌ای و جهانی و در نهایت جایگاه تنوع گویشی این زبان در یک نظام نوشتار معیارشده پرداخته می‌شود.

عنوان فصل سوم «فرایند توسعه دستگاه خط^۳» است. این فصل مروری است بر چگونگی فرایند توسعه دستگاه خط بختیاری و همچنین مسائل کلیدی که در این مسیر، نویسندگان کتاب بختیاری، با آنها مواجه شده‌اند. ابتدا به انتخاب نوع خط (خط عربی - فارسی) برای این زبان و دلایل چنین انتخابی اشاره شده است. در زیربخش بعدی، به ارزیابی مجدد و تغییرات مورد نیاز در اصول مورد استفاده در خط فارسی

۱. اطلس زبان‌های ایران (www.iranatlas.net)

2. Toward an orthography of Bakhtiari
3. The process of orthography development

برای استفاده در زبان بختیاری پرداخته شده است. «رویکردی به تنوع گویشی» عنوان زیر بخش ۳,۳ است که به چگونگی پوشش‌دادن تنوع گویشی در این زبان در دستگاه خط پیشنهادی می‌پردازد. «آزمون‌سازی دستگاه خط» و «چشم‌انداز استفاده از دستگاه خط بختیاری» عنوان دو زیر بخش ۳,۴ و ۳,۵ است که به ترتیب به شیوه طراحی آزمون برای محک‌زدن نظر افراد مختلف نسبت به خط بختیاری و کاربرد این خط پیشنهادی در حوزه‌های مختلف کاربردی اشاره دارد.

فصل چهارم با عنوان «مروری بر واج‌شناسی بختیاری^۱» تحلیل مختصری است بر واج‌شناسی بختیاری که به فهرست همخوان‌ها و واکه‌ها اشاره دارد. این خلاصه برگرفته از پژوهشی است که پیش از این در مجلد نخست (۲۰۱۴) این دو نویسنده آمده و در آنجا به تفصیل به واج‌شناسی این زبان همت گماشته شده است.

فصل پنجم با عنوان «نمادها در دستگاه خط^۲» به معرفی نمادهای مورد استفاده در دستگاه خط پیشنهادی می‌پردازد. در این فصل در دو زیربخش حروف کامل^۳ و حروف زیروبروی^۴ و با ارائه جداولی و مثال‌های مربوطه، جایگاه هر یک از نمادها نمایش داده شده است.

فصل ششم زیر عنوان «قراردادهای نگارش املائی^۵» معرفی شده است. در این فصل به‌طور جامع به معرفی شیوه‌های مختلف نگارش املائی کلمات مختلف بختیاری با لحاظ کردن واج‌شناسی این زبان می‌پردازند. در اینجا، مسائلی بیشتر مورد بحث قرار می‌گیرد که متفاوت با خط و زبان فارسی است. مواردی چون تمایزات واج‌گونه‌ای، همخوان‌های مشدد، واکه‌های کوتاه، توالی واکه‌ای، توالی واکه-غلت، همچنین توالی‌هایی مانند *u/uv*، *i/iy* و *sp/sb* در این زبان و نحوه برخورد با چنین مواردی در هنگام نگارش آنها، در زیربخش‌های مجزایی، به بحث گذاشته می‌شود. همچنین، پایان‌بخش این فصل نحوه املائی کلمات قرضی از فارسی و همین‌طور کلمات هم‌ریشه با فارسی است. به‌عنوان نمونه، یکی از تفاوت‌های واج‌گونه‌ای که با دو نماد متفاوت در خط پیشنهاد شده است همخوان تقریبی [ḡ] در مقابل [d] است که به ترتیب با دو نماد «ḡ» و «d» نمایش داده می‌شود. لازم به‌ذکر است که در بختیاری، همخوان تقریبی مورد اشاره در جایگاه بین‌واکه‌ای [gaḡe] «شکم»، پس از واکه یا همخوان غلت [lohḡ] «لخت»، در جایگاه پایان کلمه [šāḡ] «شاد» و همین‌طور در جایگاه بین‌کلمه‌ای بعد از واکه و قبل از همخوان (baḡgel «زشت») حضور پیدا می‌کند.

فصل هفتم با عنوان «بازنمایی کلمات پیچیده: ترکیب و وندافزایی^۶» معرفی می‌شود. در این فصل به تفصیل به مبحث جدانویسی^۷، سرهم‌نویسی^۱ و استفاده از نیم‌فاصله در کلمات و عبارات پیچیده همت

1. Overview of Bakhtiari phonology
2. Symbols in the orthography
3. full letter
4. diacritic
5. Spelling conventions
6. Representation of complex words: compounding and affixation
7. unbound writing

گماشته می‌شود. نویسندگان در ابتدا، نیک اشاره می‌کنند که مطرح کردن اغلب این مطالب ناشی از انتخاب خط عربی - فارسی است و حتی این مباحث یعنی مساله جدانویسی و سرهم‌نویسی هنوز در خط فارسی حل نشده است.

عنوان فصل هشتم «دستگاه خط بختیاری: یک داستان عامیانه بختیاری^۲» است. در این فصل، داستانی عامیانه از بختیاری تحت عنوان *شَب‌نشینی حیوانات* (šavnešini hayvenovn) با خط پیشنهادی در این کتاب آمده است. این داستان علاوه بر نگارش آن به خط بختیاری به صورت واج‌نویسی نیز ترانویسی^۳ شده است. همچنین، ترجمه‌ای انگلیسی از این متن نیز آمده است.

فصل پایانی، فصل نهم است. در این فصل که با عنوان «دستگاه خط بختیاری: واژه‌نامه ۱۵۰۰ واژه‌ای^۴» مطرح شده است، ۱۵۰۰ واژه از واژگان بختیاری در دستگاه خط پیشنهادی، ارائه شده است. در اینجا نیز به مانند فصل پیشین، هر یک از کلمات واج‌نویسی شده است و معادل انگلیسی آنها نیز آمده است. پیش از اینکه به ارزیابی این اثر پرداخته شود نمونه‌ای از دستگاه خط پیشنهادی بختیاری به همراه ترجمه فارسی آن در جدول ۱ آمده است. در کنار متن داستان به خط بختیاری، واج‌نویسی متن و ترجمه آزاد آن نیز آمده است.

جدول ۱: بخشی از داستان شَب‌نشینی حیوانات، (شَوْنَشینی حیونو šavnešini hayvenovn) به خط پیشنهادی بختیاری به همراه واج‌نویسی و ترجمه آزاد آن به فارسی

خط پیشنهادی بختیاری	ترجمه آزاد متن به فارسی	واج‌نویسی متن
یه روز دوتا گَوو بیژن. یکی ز ای دو گَوو اُدم صاف و صایق بی، اما او یکی رندل بی. عاقوت بوسو سخت ناخوش وابی و مُرد. گَوو رندل خواست گَوو کچیرنه دست به سر کنه. یه گَوو: «بیو مال بومونه بین خومو قسمت بکنیم». گَوو کچیر هم قوول کرد.	یک روز دو برادر بودند. یکی از این دو برادر آدم صاف و بی آلاشی بود و دیگری رند. عاقبت، پدرشان سخت بیمار شد و مُرد. آن برادر رند قصد داشت برادر کوچک را فریب دهد. سپس گفت: «بیا مال و اموال پدر را بین خودمان تقسیم کنیم». برادر کوچکتر نیز قبول کرد.	ya ruz do-tā gavu bid-en. yak-i ze i do gavu ādom-e sāf o sādoq-ey bi, amā u yak-i rendal bi. āqovat bavu-sovn saxt nā-xoš ā-bi vo mord. gavu rend-e e-xāst gavu kočir-e-ne dast-be-sar kon-e. pah go, biy-av māl-e bavumovn-e bayn-e xo-movn qesmat bo-kon-im. gavu kočir-e ham qavul kerd.

1. bound writing
2. Bakhtiari orthography: a Bakhtiari folktale
3. transcribe
4. Bakhtiari orthography: 1500-item lexicon

ارزیابی نهایی

از آنجا که میراث فرهنگی و متون هر جامعه‌ای از طریق خط ماندگار می‌شود اهمیت خط تا حدی بر ما روشن است. و از طرفی بر کسی پوشیده نیست که خط کنونی مورد استفاده در نظام نوشتاری فارسی یعنی خط عربی-فارسی، خطی است که دارای مشکلات عدیده‌ای است چنانکه به جرات می‌توان گفت هیچ دو نفر فارسی‌زبانی آن را به یک شکل و شیوه واحد استفاده نمی‌کند. تدوین قواعد خط فارسی و اتخاذ شیوه واحد در نگارش آن نزدیک به یک قرن است که فکر و ذهن روشنفکران را به خود مشغول کرده است و هر یک از چشم‌اندازی به این مبحث پرداخته‌اند. اهمیت این موضوع بدان حد است، که در سال ۱۳۱۲ هجری شمسی زمانی که نخستین فرهنگستان زبان و ادب فارسی تأسیس شد، یکی از بندهای دوازده‌گانه اساسنامه آن به اصلاح رسم‌الخط فارسی اختصاص یافت (غلامحسین‌زاده، ۱۳۷۹). مرحوم احمد بهمنیار استاد دانشگاه تهران نخستین کسی بود که به فکر اصلاح خط مورد استفاده در زبان فارسی و وضع قواعدی برای این خط بود که مقاله او در نامه فرهنگستان و سپس در مقدمه لغت‌نامه دهخدا به چاپ رسید (صادقی و زندی‌مقدم، ۱۳۹۴). نظرات کاملاً متفاوتی پیرامون خط حاضر وجود دارد چنانکه برخی معتقدند که باید به خط لاتین روی آورد؛ برخی معتقدند که علی‌رغم مشکلات، این خط از آنجایی که در پیوند عمیق با فرهنگ و گذشته تاریخی ایران است نباید تغییر کند و برخی نیز بر این باورند که می‌توان به‌طور همزمان در کنار این خط، خط لاتین را نیز تعبیه کرد تا در مواقع ضروری از آن استفاده کرد. از جمله افرادی که با تغییر یا اصلاح جدی خط فارسی موافق هستند می‌توان به باطنی (۱۳۴۹) و صفوی (۱۳۹۱) اشاره کرد. از جمله محققانی که در دسته دوم قرار می‌گیرند می‌توان به دبیرمقدم، کزازی و طاهری اشاره کرد و در گروه سوم افرادی مانند کمالی سروسستانی و خیام قرار می‌گیرند (خبرگزاری ایسنا، ۱۳۹۲). لازم به ذکر است که اگرچه در این باره پژوهشگران متعددی اظهار نظر کردند اما نکته‌ای که در این بین قابل توجه است تعدد آرا و نبود اتفاق نظر پیرامون خط عربی-فارسی زبان فارسی است. از مهمترین مشکلات خط فارسی می‌توان به عدم درج واژه‌های کوتاه، مشکلات سرهم‌نویسی، جدانویسی و یا استفاده از نیم‌فاصله، وجود نمادهای مختلف در جایگاه ابتدایی، میانی و پایانی کلمه، وجود نمادهایی که نوشته می‌شوند اما تلفظ نمی‌شوند، وجود چند نماد برای یک واج، وجود یک نماد و بیانگر چند واج بودن و غیره اشاره کرد (باطنی، ۱۳۴۹). هدف از اشاره به نکات بالا ذکر این حقیقت است که نویسندگان کتاب مورد بحث، دست به انتخاب خط عربی-فارسی زدند (که به در نظر گرفتن مجموعه‌ای از عوامل فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، تاریخی و غیره، به نظر انتخاب کاملاً درستی می‌رسد) اما در ادامه می‌بایستی با نواقص ذاتی حاضر در خط فارسی (که به برخی از آنها در بالا اشاره شد) نیز مواجه شد. به بیان دیگر، در بیش از یکصد صفحه از کتاب، نویسندگان کتاب مورد بحث به مواردی می‌پردازند و راه‌حلهایی در این مسیر ارائه می‌دهند که در واقع به مشکلات ذاتی خط انتخابی برمی‌گردد. مشکل استفاده از این خط زمانی بیشتر عیان می‌شود که به این نکته اشاره کنیم که زبان بختیاری دارای تعداد واژه‌های مرکب‌گونه (یا توالی واژه-غلت) بیشتری نسبت به فارسی است و همین‌طور تنوع توزیع واژه‌های آن متفاوت از فارسی است (آنونبی و اسدی، ۲۰۱۴: ۴۹) و از طرفی چون خط عربی-فارسی خطی

است که از اساس مبتنی بر همخوان‌هاست (اسلامی، ۱۳۹۵)، از این رو، نمایش این واژه‌ها با دشواری حاصل می‌شود و خود نیازمند نشانه‌ها یا حروف بیشتری است که بر سختی کار می‌افزاید. در صورتی که انتخاب خطی غیر از این، برای مثال لاتین، می‌توانست بسیاری از این مسائل، مشکلات و استثناها (حداقل به لحاظ کاربردی) را برطرف کند که به زعم نویسندگان این سطور نیز انتخاب آن به‌عنوان نخستین گزینه، غیرممکن به‌نظر می‌رسید.

فراموش نباید کرد که در این بین، تصمیم‌گیری برای انتخاب نوع خط از این مسیر عبور می‌کند که ما چه هدفی را دنبال می‌کنیم. آیا تنها و تنها نگاهی کاربردی به خط داریم و هدف، تسهیل ارتباط افراد با یکدیگر است و یا ورای بحث کاربردی، نگاه عمیق و جدی به گذشته تاریخی، فرهنگ ایرانی، نگاه هنری و مواردی از این دست را نیز لحاظ می‌کنیم و یا هر دو گزینه. از طرف دیگر، نکته‌ای که بسیار مهم می‌باشد، کاربران خط مذکور است که به‌طور عمده به شیوه تاییبی (و نه به‌صورت سنتی و با استفاده از قلم)، چه از طریق رایانه و چه از طریق دیگر وسایل ارتباطی در محیط‌های مختلف شبکه‌های مجازی، به‌صورت پیامک از این خط استفاده می‌کنند. از این رو، نویسندگان این کتاب بخوبی به این مسأله واقفند و در هر بخش از معرفی خط، به این نکته تأکید می‌ورزند که در صورت عدم دسترسی به صفحه کلید مختص حروف بختیاری، کاربران می‌توانند حروف در دسترس که بیشترین شباهت را به حرف مورد نظر دارد مورد استفاده قرار دهند. همزمان با پیدایش فناوری اطلاعات شاهد استفاده روزافزون از خط انگلیسی هستیم و برخی افراد به ناچار برای اینکه بتوانند واژه کلمات را بنویسند و امکان نوشتن آن با حروف فارسی نیست، در پیامک‌های خود از حروف انگلیسی استفاده می‌کنند (فینگلیش)، چرا که اگر توزیع واژه‌ای مناسب نداشته باشند تشابه کلمات و همچنین تلفظ نادرست کلمات باعث می‌شود بار معنایی و پیام مورد نظر به درستی به مخاطب منتقل نشود.

به این نکته آگاهیم که در خط فارسی از اصل «یک واج یک نویسه» فاصله داریم اما با وجود این، از نظر نویسندگان کتاب اگر دستگاه خط بختیاری با دستگاه خط زبان فارسی (یعنی خط عربی - فارسی) همسو باشد، دو پیام مهم و مثبت خواهد داشت: شناسایی کلمات بختیاری توسط فراگیران فارسی زبان بختیاری آسان‌تر می‌شود و نیز بدین طریق یادگیری املا صحیح زبان فارسی برای گویشوران بختیاری آسان‌تر خواهد بود. نکته حائز اهمیت دیگر که نباید فراموش کنیم، راحتی استفاده از خط توسط کاربران است که از سختی، مشقت و پیچیدگی در نظام خط بیزارند؛ کما اینکه امروزه کاربران خط فارسی نیز راه خود را می‌روند و به هر شکلی که راحت‌تر بتوانند با مخاطب خود ارتباط برقرار کنند، از همان خط‌مشی پیروی می‌کنند.

کتاب «مطالعات بختیاری (مجلد دوم): دستگاه خط» منبعی بسیار ارزشمند برای علاقه‌مندان به بختیاری و نیز محققانی است که در زمینه رسم‌الخط فعالیت می‌کنند. این کتاب منبع مفیدی است برای محققانی که قصد دارند برای زبان‌های فاقد خط و با استفاده از توصیفی علمی و زبان‌شناختی به طراحی و تعیین خط بپردازند. در واقع این اثر ارزنده، موجب ظهور و گسترش دستگاه خط بختیاری و وارد شدن زبان بختیاری به دنیای حروف می‌شود چرا که تا حدودی این خلاء احساس می‌شد که انگاره‌ای منسجم و یکدست برای دستگاه خط، برای کسانی از جمله زبان‌شناسان، شاعران، محققان و غیره که علاقه‌مند به فعالیت و پژوهش در

زمینه‌های مختلف این زبان هستند، نیاز است. آنها با بهره‌گیری از این منبع می‌توانند با روشی همسان و شفاف در گسترش و تقویت دستگاه خط کمک شایانی داشته باشند. نویسندگان کتاب بر این باورند که با نگارش یک لغت‌نامه روزآمد شده «بختیاری- فارسی» و «فارسی- بختیاری» که در آن ساختارهای آوایی زبان به همراه ساختار نگارشی پیشنهاد شده، مورد استفاده قرار گیرد، می‌تواند در توسعه داشتن خطی یکسان کمک بزرگی کند.

با نگاهی خوشبینانه، شاید استفاده یکدست از این رسم‌الخط از پراکندگی و به هم ریختگی در نوع خط و قراردادهای متفاوت استفاده شده در متون بختیاری جلوگیری کند و این امر باعث شود بتوانیم فرهنگ و تمدن غنی خود را به صورت شایسته‌تری حفظ کنیم و بدین طریق تمام گویشوران از آن سود خواهند برد. شایان ذکر است در صورت تمایل، علاقمندان می‌توانند در ابتدا به مطالعه کتاب «مطالعات بختیاری: واج‌شناسی، متن، واژه‌نامه» مبادرت ورزند (نسخه برخط این کتاب به راحتی در دسترس است)، چرا که توصیف واجی مطرح شده و تحلیل‌های واجی ذکر شده در مجلد نخست، می‌تواند به درک بهتر اصول پیشنهادی دستگاه خط بختیاری در مجلد دوم کمک کند.

در پایان، نگارندگان این مقاله پیشنهاد می‌کنند که در صورت امکان در مدارس ابتدایی، در مناطقی که دانش‌آموزان دو زبانه (فارسی- بختیاری) هستند، مهارت نوشتن این رسم‌الخط یکسان در قالب یک طرح، فعالیت یا کارگاه آموزشی به آنان آموزش داده شود؛ چرا که این دانش‌آموزان در آینده نگهدارندگان میراث و تاریخ خود هستند و بدین طریق آنان را علاقه‌مند به حفظ آثار خود و انتقال دادن آن به نسل آینده خواهیم کرد و همچنین روند گسترش خط را مانا و پایدار می‌سازیم.

منابع

- اسلامی، محرم (۱۳۹۵)، «آیا خط فارسی باید تغییر کند»، خبر آنلاین، از لینک زیر قابل دسترسی است:
<https://www.khabaronline.ir/detail/596633/culture/literature>
- باطنی، محمدرضا (۱۳۴۹)، *زبان و تفکر* (مجموعه مقالات زبان‌شناسی)، تهران: انتشارات زمان.
- خبرگزاری ایسنا (۱۳۹۲)، دیدگاه کارشناسان درباره تغییر خط فارسی، از لینک زیر قابل دسترسی است:
<https://www.isna.ir/news/92012005592>
- صادقی، علی‌اشرف و زندی‌مقدم، زهرا (۱۳۹۴)، *فرهنگ/ملایی خط فارسی: بر اساس دستور خط فارسی مصوب فرهنگستان زبان و ادب فارسی*، تهران: نشر آثار.
- صفوی، کوروش (۱۳۹۱)، *حرف‌های بحث‌برانگیز کوروش صفوی درباره خط فارسی*، خبرگزاری ایسنا، از لینک زیر قابل دسترسی است:
<https://www.isna.ir/news/91110703827>

- غلامحسین زاده، غلامحسین (۱۳۷۹)، نقد «دستور خط فارسی» (متن پیشنهادی فرهنگستان زبان و ادب فارسی)، فصلنامه علمی- پژوهشی علوم انسانی دانشگاه الزهرا (س): س ۱۰، ش ۳۴ و ۳۵، ۱۲۵-۱۵۳.
- Anonby, E. and Asadi, A. (2014), *Bakhtiari studies: Phonology, texts, lexicon*. Studia Iranica Upsaliensa 24. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis. Online address: <http://uu.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2:758171>.
- Anonby, E. and Taheri-Ardali, M., et al. (eds.). (2018), *Atlas of the Languages of Iran*. Ottawa: Geomatics and Cartographic Research Centre. Online address: <http://iranatlas.net>.